

ARDAHAN AĞZINDAKİ ARKAİK BİR KELİME ÜZERİNE

Ümit Özgür DEMİRCİ, Düzce Üniversitesi, umitdemirci41@gmail.com

Özet

Bir dilin daha önceki dönemlerinde yazıya geçirilmiş; fakat daha sonra kullanımdan düşerek belli bir dönem tespit edilemeyen; ancak daha sonraki dönemlerde dilin herhangi bir lehçe veya ağızında donmuş halde görülen *sözcük/eke*, arkaik *sözcük/ek* adı verilir. Eski Uygur lehçesinde “fare, sıçan; (12 hayvanlı takvim için) ilk yıl adı” anlamlarında kullanılan *köskü* sözcüğü, Eski Uygur lehçesinden itibaren tarihî lehçelerde görülmemektedir. Çağdaş lehçelerde ise *sözcük*, Hakas ve Tuva gibi arkaik *sözcük*lerin en fazla görüldüğü lehçelerde *küske* “fare”; Kaça, Koibal, Küerik, Sagay diyalektlerinde *küske* “köstebek”, Tobol ve Tölös diyalektlerinde *küskü* “köstebek” anlamında görülmektedir. Ardahan ağızında *küskü* ve *küsgi* biçimlerinde kullanılan *sözcük*, kalıplaşmış iki ifade ile sıfat fonksiyonunda kullanılmaktadır. Kalıplaşmış ifadelerden birinci kullanım *kaftar küsgi* “hortlak, ürkütücü yaratık” ifadesinde görülmektedir, yine *kaftar küsgi* ibaresi yörede özellikle yaşlı birisine *alay*, *küçümseme*; *hakaret* gibi durumlarda da kullanılır, *küskü* sözcüğünün ikinci kullanıldığı kalıplaşmış ifade, yine yaşlı birisine *hakaret* ve *alay* gibi durumlarda “yaşlı fare” anlamında kullanılan *koca küskü* ve *koca küsgi* ifadesidir. Sıfat fonksiyonunda ise, *küsgi suratlı*, *küsgi yapılı* “fare suratlı, fare görünüşlü” gibi tamlamalarda kullanılır.

Bu çalışmada; Eski Uygur lehçesinden itibaren tarihî lehçelerde tespit edilemeyen, arkaik olarak bazı çağdaş lehçelerde görülen *kösgü* sözcüğünün, Ardahan ağızlarında bulunduğu dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *küskü*, *köskü*, *küsgi*, *Ardahan ağızı*, *Eski Türkçe*, *on iki hayvanlı takvim*.

ON A BACKGROUND WORD IN DIALECT OF ARDAHAN

Abstract

A language was written in earlier periods; but can not be determined after a certain period of use; but in later periods the language is given in any dialect or frozen word / eke, archaic word / suffix in the mouth. In Köktürk and Old Uighur dialects "mouse, rat; (For the 12 animal calendars) first year name " is not seen in historical dialects since the Old Uighur dialect. In contemporary dialects, the word, "archaic" in dialects such as Hakas and Tuva, where archaic words are most often seen; Kaça, Koibal, Küerik, Sagay dialects of the "mole", Tobol and Tölös dialects of the "moles" in the sense of archaic. In the mouth of Ardahan, the word "küskü" is used in two phrases and adjective functions which are stereotyped in the forms of sash and lyre. The first use of stereotypes is seen in the phrase "elderly mouse", especially in the area of mockery, contempt; insulting, the stereotypical expression that is used secondly in the word kuşk, is the big, big, lonely expression used in the meaning of "old mouse" in such cases as insults and ridicule against an old person. In the adjective function, it is the use of a lyre-shaped, lyric "mouse-faced, mouse-like".

In this study; it is aimed to draw attention to the fact that the word çağdaş dialects *kösgü* which cannot be found in historical dialects from the ancient Uyghur dialect, is found in some contemporary dialects in the Ardahan dialects.

Key words: *bush, cabbage, Ardahan mouth, old Turkic, 12 animal calendar.*

1) *kösgü* sözcüğünün kökeni:

EDPT'de sözcük *küskü* biçiminde gösterilerek, kökeni ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır (EDPT 750a). *Drevetyarskijy Slovar*'da da sözcüğün kökeni ile ilgili açıklama yoktur (DS 329b). Räsänen sözlüğünde sözcüğün kökeni ile ilgili açıklama yoktur (Räsänen 312). Leksika'da sözcük *köskü* biçimindedir, **kös-kü*; yine

“köstebek” anlamındaki *kösürtke* kelimesinin de **kös-*⁵³ kökünden geldiği kabul edilmiştir (Leksika 167). Starostin vd... tarafından hazırlanan *Handbook of Oriental Studies* adlı sözlükte kelime yoktur.

Ertan Besli, “*kös-kü* ‘fare, sıçan; küçük vücutlu, kemirgen, memeli hayvan’, *köskü*, *kösürtke* kelimeleri farklı sufiks şekilleri ile meydana gelmiş aynı köke sahip kelimelerdir. İncelenen kelime Eski Türkçeden Macarcaya alıntı olarak girmiştir (*güzü* ‘tarla faresi’). Kelimenin Altayca proto tipleri henüz tespit edilememiştir” (Besli 2010, 74).

Leksika’da **kös-* biçiminde gösterilen fiil, Köktürk, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay lehçelerinde tespit edilemedi; Batı Türkçesinde *Tarama Sözlüğü*’nde *kös-* fiili yoktur, *Derleme Sözlüğü*’nde *kös-* (I) (1) “ayağını uzatmak”, (2) “pusmak, sinmek, uyuşup kalmak”, (3) “insanın olduğu yere yıkılıp kalmak” anlamlarında kullanılmaktadır (bk. *kösmek* (I) DS 2974). *köskü* “fare” muhtemelen “pusmak, sinmek, uyuşup kalmak” anlamlarında da kullanılan *kös-* (I) fiiline -*GU* fiilden isim yapan yapım ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Eski Uygur lehçesinde *kösgü*, *ö > ü* değişimi ile Tuva ve Halaç lehçesinde *küske*, Kaça, Koibal, Küerik ve Sagay *küske*, Tobol ve Tölös *küskü*, Ardahan ağızlarında⁵⁴ *köskü > küskü*, *küsgi* biçimine dönüşmüştür (-*GU* fiilden isim yapım eki için bk. Gabain 2007, 52).

2) *köskü* “fare” sözcüğünün Eski Türkçede kullanımları:

Eski Türkçede *kösgü* sözcüğü ilk Eski Uygur lehçesinde *on iki hayvanlı* takvimde kullanılmaktadır. Köktürklerin kullandıkları *on iki hayvanlı* takvimde, 1. yılın karşılığı olan bu dönem için *kösgü* sözcüğü yerine *sıçgan* kullanılmaktadır. Uygurlarda ise *on iki hayvanlı* takvimde

⁵³ **kös-* fiili EDPT’de *kösgük* “nazarlık”, *kösül-* “ayak uzatmak, uzanmak”, *kösün* “güç, kuvvet”, *kösür-* “kösteklemek” sözcüklerinin kökü olarak gösterilmiştir (bk. EDPT 750, 751).

⁵⁴ Ardahan ilindeki ağızlar umumiyetle şöyledir; Ardahan merkez ve köyleri, Posof ve Hanak ilçelerinde *yerli ağız*, Çıldır ilçesinde *Terekeme ağız*, Damal ilçesinde *Türkmen ağız* olmak üzere üç ağız görülmektedir. Bu bildiride bahsedilen *küskü* sözcüğü, Ardahan, Hanak ve Posof yerli ağızlarında *küsgi*, Damal Türkmen ağızında *küsgi*, Çıldır Terekeme ağızında ise *küskü* biçimindedir (Ardahan ağızları için bkz. Ahmet Bican Ercilasun (2000). *Kars İli Ağızları*, Ankara: TDK., yayınları).

yılın ilk dönemi için *kösgü* ve *sıçgan* kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Bozkır kültürünün izlerini taşıyan bu takvim, her biri on iki hayvan adı ile anılan “12 yıllık” devre esasına dayanmaktadır (Kafesoğlu 2006, 343).

2.1. Uygurların kullandığı *on iki hayvanlı* takvim:

1. yıl: *köskü* ~ *sıçgan*, **2. yıl:** *ud* (sığır, öküz), **3. yıl:** *bars*, **4. yıl:** *tavışgan*, **5. yıl:** *lu* (ejder), **6. yıl:** *yılan*, **7. yıl:** *yunt* (at), **8. yıl:** *koy*, **9. yıl:** *biçin* (maymun), **10. yıl:** *takagu* (tavuk), **11. yıl:** *it*, **12. yıl:** *tonuz* ~ *tonguz* (domuz) (Kafesoğlu 2006, 343).

2.2. Ötüken Uygur yazıtlarında *kösgü* sözcüğünün kullanımı:

Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlardan sadece *Şine Usu* ve *Taryat* yazıtlarında on iki hayvanlı takvimin birinci yılı için kullanılmaktadır:

kañım kağan uçdı kara bodun kılınç [...] kösgü yılka [...] “Babam kağan öldü ... fare yılda... (Ş K 11).

andan kisre kösgü yılka [...] “Ondan sonra fare yılında... (Taryat G 5).

2.2.1. Turfan Uygurlarından kalan yazmalarda *kösgü* sözcüğünün kullanımı:

Clauson, *küskü* sözcüğü ile ilgili yaptığı açıklamada, Turfan Uygurlarından kalan yazmalarda *on iki hayvanlı* takvimde yılın birinci dönemi için *küskü* “fare” sözcüğünün sadece iki yerde kullanıldığını (TT VII), diğer yerlerde yılın ilk zamanı için *sıçgan* sözcüğünün kullanıldığını belirtir (EDPT 750a).

TT VII’de *kösgü* “fare” on bir (11) yerde, *on iki hayvanlı* takvimde yılın ilk ayı için kullanılmıştır (TT VII 397).

öz konuk kezigi ol köskü künte közte bolur, ud künte kulgakda bolur, bars künde kögüzde bolur ... “Ruhun sırasının düzeni fare yılında (yılın ilk ayında) gözde olur, sığır gününde kulakta olur, bars gününde göğüste olur (TT VII 319).

kösgü künde tırnak bıçsar korkunç bolur “Fare yılında tırnak kesse korkunç olur” (TT VII 330)

köskü künte sogınsar bay bolur “Küskü (fare) yılında üşüse zengin olur” (TT VII 330).

kösgü künte tañda asursar ögdin kandıñ edgü sav eşidür “Eğer fare günü sabahı hapşırırsa, öncesinde ve sonrasında iyi sözler işitir” (TT VII 331).

kışkı üç aylarda köskü kün yavız ol Kış mevsimindeki üç ayda, fare yılında o kötü(dür)” (TT VII 334).

köskü künde körüm körse yaramaz “ Fare yılında (ayında) soru sorarsanız, bu olumsuz olur” (TT VII 334).

köskü yıllıg kişi bo yultuzga sanlıg tugar “Fare yılında doğan kişi bu yıldıza aittir” (TT VII 310)

köskü yılıg “Küskü yılı” (TT VII 310).

bo kösgüke sanlıg “bu fare isimli (ayda)” (TT VII 298).

bo köskü yılık “bu fare yılık” (TT VII 306).

bir yañı pü-köskü “(Yılın) ilk dönemi fare (yılı)” (TT VII 303).

bir yañı kiñ-köskü “(Yılın) ilk dönemi fare (yılı)” (TT VII 305).

3. köskü kelimesinin tarihî lehçelerdeki seyri:

Köktürk lehçesinde sözcük tespit edilemedi. İlk Eski Uygur lehçesinde *on iki hayvanlı* takvimde görülmektedir. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde sözcük tespit edilemedi. Batı Türkçesinde,

Tarama Sözlüğü'nde sözcük yoktur. *Derleme Sözlüğü*'nde kelime “köstebek” anlamında şu şekillerde geçmektedir:

köskü (III)

kösnü (I)

körsü (I)

köslü

kössü

köstü (DS 2974, 2975).

4. *köskü* sözcüğünün çağdaş lehçelerdeki seyri:

Tatar lehçesi *küsi*, Altay (Kumandi) *küsküçük*, *küskecek* “köstebek” Hakas lehçesi *küske*, Tuva lehçesinde *küske* “fare” (Leksika 167). Yine EDPT’de Clauson, Kaça, Koibal, Küerik, Sagay *küske* “köstebek”, Tobol ve Tölös *küskü* “köstebek” biçiminde bulunduğunu belirtir. (EDPT 750a).

5. *köskü* sözcüğünün Ardahan ağızlarındaki kullanımları:

Tarihî lehçelerde sadece Eski Uygur lehçesinde *on iki hayvanlı* takvimde yılın ilk ayı için kullanılan *köskü*, çağdaş lehçelerde ise “köstebek; fare” anlamlarında kullanılmaktadır. Ardahan ağızında *köskü* sözcüğü, *küskü* ve *küsgi* biçimlerinde görülmektedir, kalıplaşmış iki ifade ile sıfat tamlamasında kullanılmaktadır. Kalıplaşmış ifadelerden birinci kullanım *kaftar küsgi* “hortlak, cadı, ürkütücü yaratık” ifadesinde görülmektedir, yörede özellikle yaşlı birisine *alay*, *küçümseme*; *hakaret* gibi durumlarda da *kaftar küsgi* “hortlak, cadı” ibaresi kullanılmaktadır, bazen de karanlıkta ürkütücü yaratık gördüğünü söyleyen kişilerin, gördüğü yaratığı anlatırken *kaftar küsgi* “cadı, ürkütücü yaratık” gördüm gibi anlatımlarında kullanıldığı görülmektedir.

Bu ifadedeki *kaftar* sözcüğü ile ilgili Caferoğlu, “Geniş bir yayılma sahası bulmadan, doğu illeri ağızlarında “cazi, acüze kadın” manasında *kaftar* ve *kefter* telaffuzları ile Erciş, Van; “ihtiyar, kartlaşmış kimse, cazı” gibi anlamları ile de Kars, Terekeme, Dünbüllü, Van ağızlarında kendisini muhafaza etmiştir” (TDAY Belleten 1957, 6).

küskü sözcüğünün kullanıldığı başka kalıplaşmış ifade, yine yaşlı birisine *hakaret* ve *alay* gibi durumlarda “yaşlı fare” anlamında kullanılan *koca küskü* ~ *koca küsgi* ifadesidir.

Sıfat fonksiyonunda ise, birine “alay, küçümseme” anlamlarında görülen *küsgi suratlı*, *küsgi yapılı* “fare suratlı, fare görünüşlü” kullanımlarıdır.

6. sonuç:

İlk defa Eski Uygur lehçesinde on iki hayvanlı takvimde “fare” anlamı ile görülen *köskü* sözcüğünün kökeni *kös*⁵⁵ fiili tarihî lehçelerde yoktur; Anadolu ağızlarında; *kös-* (I) (1) “ayağını uzatmak”, (2) “pusmak, sinmek, uyuşup kalmak”, (3) “insanın olduğu yere yıkılıp kalmak”, *kös-* (II) “darılmak, küsmek”, *kös-* (III) “ağacı eğmek”, *kös-* (IV) “çiçek ve sebze için) sararmak” anlamlarında dört tane *kös-* fiili vardır (DS 2974, 2975). Eski Türkçede “fare” anlamında kullanılan *köskü* sözcüğü muhtemelen “pusmak, sinmek” anlamları da olan *kös-* (I) fiiline -GU fiilden isim yapan yapım ekinin getirilmesi ile oluşmuştur.

Bugün bazı çağdaş lehçelerde arkaik olarak *küskü*, *küsi*, *küsküçük*, *küske* biçimlerinde “fare; köstebek” anlamlarında görülen sözcük, Ardahan ili ağızlarında *küskü* ve *küsgi* biçimlerinde “hortlak, cadı; fare” anlamlarında halen daha kullanılmaktadır.

7. kısaltmalar:

DS *Derleme Sözlüğü*

⁵⁵ *köskü* sözcüğünün kökeni için bakınız Besli 2010, 74.

TDAY	<i>Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı</i>
TT	<i>Turkish Turfan Texte</i>
U	<i>Uigurica</i>

Kaynakça

- Atalay, B. (1988). *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. c: I, II, III, IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Besli, E. (2010). *Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi).
- Caferoğlu, A. (1957). “Etimolojik Araştırma Denemeleri”, TDAY-Belleten: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford the Clarendon Press.
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dilçin, C. (2009). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, Gerhard, Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Ghaladsch* (Dialekt von Xarrab). Budapest: Akadémia Kiado.
- Ercilasun, A. B. (2000). *Kars İli Ağzları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden.
- Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch*. København.
- Han, M. M. (1960). *Sanglax*. London: (yay: Sır Gerhard Clauson).
- Kafesoğlu, İ. (2006). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Nadalyev, V. M; Nasilov, D. M; Tenişev, E. R. Şçerbak, A. M (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad: Izdatel'stvo Nauka.
- Rachmati, G. R. (1972). *Türkische Turfan-Texte* (VII). SPAW.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Röhnborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, 1-6.
- Starostin, S., Dybo, A., vd... (2003). *Handbook of Oriental Studies*. Boston: Brill Leiden.
- Şirin, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tenişev, E. P. (2001). *Leksika*. Moskova.